

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال دوازدهم، شماره‌ی چهل‌وهشتم، تابستان ۱۴۰۰، صص ۵۷-۸۲
(مقاله علمی - پژوهشی)

روابط ایران و آلمان نازی در عصر پهلوی اول و تأثیر آن در شکل‌گیری ابنیه حکومتی و عمومی منطقه آذربایجان*

محمدامین خجسته‌قمری، حسین سلطان‌زاده^۲

چکیده

روابط رضاشاه با آلمان پس از به قدرت رسیدن هیتلر و حکومت نازی، تحولات جدیدی را در ایران موجب شد. حکومت آلمان نازی و متخصصان و مهندسان آن کشور، در تحول اقتصاد، صنعت و ساخت و ساز ابنیه در مناطق مختلف ایران از جمله منطقه آذربایجان و شهرهای تبریز، ارومیه و اردبیل نقش مؤثر و قابل توجهی ایفا کردند. هدف از این پژوهش، بررسی تأثیر روابط ایران و آلمان نازی در شکل‌گیری و تغییرات کالبدی و معماری ابنیه حکومتی و عمومی منطقه آذربایجان در شهرهای پیش‌گفته است. این مقاله با رویکرد تاریخی و روش توصیفی-تحلیلی و براساس داده‌های منابع تاریخی، اسناد و مشاهدات میدانی، ویژگی‌های مشترک ابنیه منتخب آذربایجان و آلمان را در فاصله سال‌های ۱۳۱۲ تا ۱۳۲۰ش، به صورت تطبیقی بررسی می‌کند. نتایج تحقیق نشان داد که روابط با آلمان نازی و حضور متخصصان و مهندسان آلمانی، در ظهور معماری نئوکلاسیک غربی در عناصر معماری و فضایی ابنیه

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری تخصصی معماری نگارنده اول و با راهنمایی نگارنده دوم، که در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی انجام گرفته است.

۱. گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (khajasteh.tu@gmail.com)

۲. گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

(h72soltanzadeh@gmail.com)

تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۷/۲۷ - تاریخ تأیید ۱۴۰۰/۷/۲۷

حکومتی و عمومی ایران و منطقه آذربایجان و شهرهای مهم آن نقش مهمی داشته و نیز توجه بیشتر به تکنیک‌های ساخت و استفاده از مصالح جدید و مدرن را سبب شده است.

واژه‌های کلیدی: معماری پهلوی اول، آذربایجان، آلمان نازی، ابنیه حکومتی و عمومی

مقدمه

آغاز روابط خارجی ایران در عرصه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی، صنعتی و تجاری به دوره صفویه باز می‌گردد. از دوره قاجاریه و در پی توسعه صنعتی و اجتماعی، نیاز به برقراری رابطه جدی با کشورهای اروپایی افزایش یافت و در دوران پهلوی به اوج رسید (سلطان‌زاده، ۱۳۸۳: ۱). روی کار آمدن رضاشاه و تشکیل سلسله پهلوی را در سال ۱۳۰۴ خورشیدی، سرآغاز دوران حکومت مطلقه مدرن با خصایل و ویژگی‌های ایرانی است (اکبری، ۱۳۸۴: ۳۱۵). سال‌های ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۰ خورشیدی، دوران تغییر و تحولات عمده و بنیانی در ساختار سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بود که متعاقب آن تأثیرپذیری‌های گوناگون و بی‌سابقه‌ای در معماری و شهرسازی رخ داد (کیانی، ۱۳۸۳: ۲۱۴). در این میان، کشور آلمان به علت عمیق شدن روابطش با ایران به‌خصوص در دوران هیتلر^(۱) و حضور متخصصان و شرکت‌های آلمانی در ایران دوره پهلوی اول، در شکل‌گیری معماری این دوره - از جمله ساخت بناهای عمومی و حکومتی که بخشی از زیرساخت‌های دولت مقتدر مورد توجه و علاقه رضاشاه بود - بیشترین نقش را داشت.^(۲) هدف پژوهش حاضر، بررسی نقش مهندسان و متخصصان آلمانی در معماری ایران، به‌ویژه در منطقه آذربایجان و سه شهر مهم آن یعنی، تبریز، ارومیه و اردبیل و نیز شناسایی شباهت‌های معماری ابنیه عمومی و حکومتی این شهرها با معماری آلمان نازی در فاصله سال‌های ۱۳۱۲ تا ۱۳۲۰ خورشیدی است. بر همین اساس، سوال اصلی پژوهش این است که گسترش روابط آلمان به‌خصوص در دوره هیتلر با ایران دوره پهلوی اول، در شکل‌گیری ابنیه حکومتی و عمومی ایران و مشخصاً منطقه آذربایجان

چه تأثیری داشت؟

درباره معماری حکومتی و دولتی در ایران و مراودات بین ایران و آلمان در دوران قاجاریه و پهلوی، پژوهش‌های گوناگونی انجام شده است. جنکینز (۱۳۹۲) در مقاله «روابط ایران و آلمان در دوران حکومت نازی: ۱۹۴۱-۱۹۳۳ م.» به بررسی مسائل سیاسی و اقتصادی و فرهنگی مابین دو کشور ایران دوره رضاشاه و آلمان نازی پرداخته است. این مقاله «قدرت سوم» را عامل اصلی سیاست‌گذاری این دوران ایرانیان معرفی می‌کند و احداث ساختمان‌های دولتی همچون تالار بورس و ایستگاه راه‌آهن توسط معماران نازی را از رخدادهای مهم بین دو حکومت معرفی می‌کند. میرزاحسینی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «نقش آلمان در معماری معاصر ایران (با تأکید بر دوره پهلوی اول در سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ خورشیدی)»، تأثیرگذاری مستقیم و غیرمستقیم مهندسان و کارفرمایان آلمانی را در ساخت ابنیه شهری و صنعتی ایران بررسی کرده‌اند. پاکدامن (۱۳۷۶) در مقاله «نگاهی کوتاه به شیوه‌ها و گرایش‌های معماری در تهران»، ارتباط نزدیک بین ایران عصر رضاشاه و آلمان عصر هیتلر و اهمیت بحث ناسیونالیسم را بررسی کرده که به حضور و فعالیت گروه‌های آلمانی در ایران دوره پهلوی اول و احداث ساختمان‌های دولتی به شیوه معماری آلمانی منجر شد. بانی مسعود (۱۳۸۸) در کتاب *معماری معاصر ایران*، به معرفی بناهای شاخص این دوره که اکثراً حکومتی و دولتی بود، همچنین تأثیر روابط ایران و آلمان و حضور مهندسان آلمان نازی در احداث ابنیه حکومتی ایران پرداخته است.

چنانچه مشاهده می‌شود در پژوهش‌های انجام‌شده اخیر، جنبه‌های کالبدی و شاخصه‌های معماری این دوره که متأثر از حضور مهندسان و طراحان آلمانی و تأثیر تفکر معماری نازی است، با تمرکز بر تهران و چند شهر مهم بررسی شده و به تغییرات معماری دیگر مناطق و شهرهای ایران از جمله منطقه آذربایجان و شهرهای مهم تبریز، ارومیه و اردبیل کمتر توجه شده است. وجه تمایز پژوهش حاضر با آثار پیش‌گفته، بررسی تأثیر روابط آلمان و ایران در معماری ابنیه حکومتی و عمومی در منطقه آذربایجان و مقایسه آن با ابنیه مشابه آلمانی است.

پژوهش حاضر با رویکرد تاریخی و روش توصیفی-تحلیلی به بررسی تطبیقی

ویژگی‌های مشترک معماری ابنیه عمومی و حکومتی دوره پهلوی اول و ابنیه مشابه در آلمان نازی می‌پردازد. از این رو نخست، با مطالعه اسناد گردآوری شده از بناها و رجوع به منابع کتابخانه‌ای، مدارک تاریخی دست اول مرتبط با ساختمان‌های عمومی و حکومتی شهرهای تبریز، ارومیه و اردبیل و نیز اسناد مربوط به حضور و نقش مهندسان و متخصصان آلمانی در ایران و شهرهای پیش‌گفته بررسی و تحلیل می‌شود. در ادامه، با توجه به مشاهدات میدانی از ابنیه عمومی و حکومتی این شهرها و ابنیه مشابه در آلمان، ویژگی‌های معماری بناهای دو کشور در دوره مورد نظر مقایسه می‌شود. نمونه‌های مورد مطالعه، هفت ساختمان مهم و تاریخی با کاربری عمومی و حکومتی در شهرهای تبریز، ارومیه و اردبیل است که به گواه اسناد گردآوری شده، آلمانی‌ها در احداث آنها نقش داشته‌اند. وجود اسناد تصویری و نوشتاری معتبر، سهولت دسترسی از طریق مشاهدات میدانی و تأکید بر کاربری حکومتی و عمومی، معیارهای انتخاب این بناهاست.

مختصری از معماری و روابط سیاسی آلمان نازی و ایران در عصر پهلوی اول

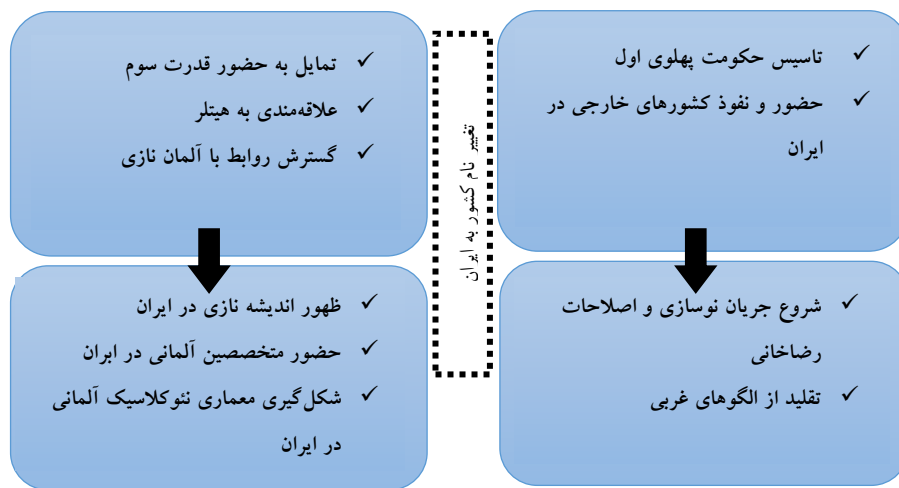
از نظر حکومت پهلوی اول، آلمان یکی از کشورهای پیشرفته در زمینه علم و فناوری به‌شمار می‌آمد که می‌توانست با استفاده از سرمایه، مشاوران فنی، واحدهای صنعتی و ماشین‌آلات خود به ایران کمک کند (عزیزی، ۱۳۹۰: ۲۳۸). ظهور هیلتر با اقداماتی همراه بود که همدلی رضاشاه را برانگیخت. احیای ارتش آلمان که ستون اصلی قدرت آلمان نازی بود، با استبداد نظامی رضاشاه همخوانی داشت. رضاشاه همواره انضباط توأم با پرستش پیشوا را ستایش می‌کرد (فوران، ۱۳۸۳: ۳۶۸). او قصد داشت با برقراری رابطه‌ای خوب با آلمان نازی، فشار شوروی و انگلستان را خنثی کند. از آنجایی که رضاشاه رژیم دولت محور، نظامی و باستان‌گرا تأسیس کرده بود که با رژیم هیتلر شباهت‌هایی داشت، به نوعی هوادار آلمان شد (کاتوزیان، ۱۳۸۲). حضور آلمانی‌ها در ایران عصر پهلوی اول در دو دوره کلی قابل شناسایی است. در دوره اول (۱۳۱۲-۱۳۰۴ خورشیدی) آلمانی‌ها در ایران کارخانه‌های متعددی تأسیس کردند و همچنین با کسب امتیازات بارزگانی موقعیت خود را تحکیم بخشیدند. در دوره دوم (۱۳۲۰-۱۳۱۲

روابط ایران و آلمان نازی در عصر پهلوی اول و تأثیر آن در شکل‌گیری ابنیه حکومتی ... | ۶۱

خورشیدی) که هم‌زمان با حکومت هیتلر و حضور گسترده آلمانی‌ها در ایران بود، بسیاری از بناهای دولتی و عمومی متأثر از گرایش نئوکلاسیک طراحی و ساخته شد.

روند نحوه اثرگذاری آلمان بر جامعه ایران عصر پهلوی اول

۱۹۲۵م - - - - - ۱۹۳۰م - - - - - ۱۹۳۴م - - - - - ۱۹۴۵م

تصویر ۱. روند روابط ایران و آلمان نازی و شکل‌گیری معماری غربی در ایران
(ماخذ: نگارندگان)

کمپانی آلمانی «فیلیپ هولزمان» مجری بسیاری از پروژه‌های بزرگ عمرانی صنعتی در خاورمیانه از جمله عراق و ایران بود. از پروژه‌های مهم این شرکت در ایران، ایستگاه راه‌آهن تهران (تصویر ۲) است که در فاصله سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۵ خورشیدی ساخته شد. بیمارستان امام خمینی، پروژه دیگر این شرکت است که در ۱۳۲۰ خورشیدی به اتمام رسید. از دیگر اقدامات این شرکت، ساخت سفارت آلمان در خیابان فردوسی (تصویر ۳) به سال ۱۳۱۹ خورشیدی (Pohl, 1999: 189) و ساخت

۱ Philipp Holzmann

بندر شاه و ساختمان راه آهن علی آباد در فاصله سال‌های ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۰ خورشیدی است. «هخ تیف» دیگر شرکت ساختمانی آلمانی است که پروژه‌هایی مانند کارخانه چای گیلان و فرستنده رادیویی تهران را در ایران اجرا کرد (Siekmann, 2001: 78).

تصویر ۲. راه آهن تهران، ۱۹۳۶ م. (Joggerst, A, 2017: 9).

تصویر ۳. سفارت آلمان در تهران، ۱۹۴۰ م. (Joggerst, A, 2017: 5).

معماری ابنیه حکومتی و عمومی ایران عصر پهلوی اول یکی از پرتحول‌ترین دوران تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران، دوره روی کار آمدن

رضاخان در سال‌های آغازین سده ۱۳۰۰ خورشیدی است. دولت پهلوی با تأکید بر انقطاع تاریخی و تجددطلبی، تلاش کرد چهارچوب‌های جدیدی را برای تغییرات ارائه دهد (حبیبی، ۱۳۷۳، ۱۹-۳۰). تأثیرپذیری از غرب که آغاز آن به سال‌های میانی حکومت قاجاریه باز می‌گردد، در دوره پهلوی ادامه و شدت یافت. از مظاهر این تأثیرپذیری کاربرد فناوری‌های جدید، تحول در ساختار معماری و شهرسازی و توجه به گسترش صنایع و کارخانه‌ها در شهرهای مختلف ایران نظیر تهران، مشهد، اصفهان، شیراز و تبریز است. در این دوران به واسطه روابط دیپلماتیک گسترده با کشورهای غربی، برخی از معماران و طراحان اروپایی در معماری و طراحی ابنیه و استفاده از فنون و مصالح جدید معماری نقش عمده‌ای داشتند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۳). طراحی و ساخت بناهای عمومی و حکومتی و اداری در این دوره، بیشتر به حضور مهندسان و متخصصانی مربوط بود که برای انجام دادن امور آموزشی، صنعتی، نظارت و ساخت پروژه‌های صنعتی، صرفاً به عنوان ناظر یا مهندس، در حوزه اجرا و ساخت به ایفای نقش پرداختند. از این رو، می‌توان نمونه‌های متعددی از معماری آلمان را در آن دوره برشمرد که مشابه آنها در ایران ساخته شده و، یا تحت تأثیر نگرشی قرار گرفت که حکومت ایران از آلمانی‌ها طلب می‌کرد که باستان‌گرایی یکی از ملموس‌ترین این نگرش‌هاست. چنان‌که بنای بانک ملی شعبه خیابان فردوسی تهران (تصویر ۴) را «هاینریش»^(۳) آلمانی طراحی کرد و ساخت.

تصویر ۴. بنای بانک ملی ایران

(ماخذ: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی <https://psri.ir/?id=2f0y5pji>)

بررسی ویژگی‌های معماری ابنیه حکومتی و دولتی ساخته شده در اکثر شهرهای ایران نشان می‌دهد که معماران و مهندسان آلمانی در ساخت این ساختمان‌ها عمدتاً، به شیوه نئوکلاسیک غربی (آلمانی) گرایش داشتند. ویژگی شاخص این سبک عبارت است از: رواق‌های ستون‌دار، تقسیم بندی‌های سه‌بخشی در ورودی، حذف ستوری و تزئینات، پیش‌آمدگی طاق در قسمت ورودی و پلکان، تأکید بر افقی بودن و کشیدگی ساختمان با ارتفاع زیاد و استفاده از سنگ به‌عنوان مؤلفه اصلی در نما. سنگ، بار دیگر قدرتمندانه به کار گرفته شد تا سرسختی ایدئولوژی را تجسم بخشد. قرار بود بناهای نازی، مانند بناهای باستان قرن‌ها سرپا بمانند (Spotts, 2003: 321-322). «وظیفه نئوکلاسیک‌گرایی ارائه بیانی ویژه برای حکومت‌ها، به قصد قانونی جلوه دادن آنها بود.» (لامپونیان، ۱۳۹۰: ۱۷۳) از این رو، نتیجه تجربه عینی مهندسان و متخصصان آلمانی و مطالعه بر روی آثار متعلق به پیش و پس از اسلام، در قالب الگوهای باستانی و به صورت مستقیم و غیرمستقیم در ساخت بناهای اداری، حکومتی و عمومی دوره پهلوی اول استفاده می‌شد. طراحی و ساخت اکثر این بناها را معماران آلمانی به درخواست حکومت انجام دادند. بررسی معماری دوران پهلوی اول و نقش متخصصان، مهندسان و معماران خارجی، به ویژه متخصصان آلمانی، در معماری آن دوره ایران نشان می‌دهد که اندیشه متخصصان آلمانی به سبب وجود روابط گسترده با ایران، از اواخر دوران قاجاریه تا اواسط دوران پهلوی دوم، به وضوح در معماری ابنیه حکومتی و عمومی ایران تأثیر گذاشته است.

ابنیه حکومتی و عمومی آذربایجان (محدوده مورد مطالعه)

پس از نهضت مشروطیت، اولین قانون تقسیمات کشوری با عنوان «قانون تشکیل ایالات و ولایات و دستورالعمل حکام» در سال ۱۲۸۶ خورشیدی به تصویب رسید و تا سال ۱۳۱۶ خورشیدی اعتبار داشت که بر اساس ماده ۲ آن، کشور به چهار ایالت آذربایجان، کرمان و بلوچستان، فارس و خراسان تقسیم شده بود (مجموعه قوانین،

۱۳۷۲: ۱/۹۹). آذربایجان به مرکز تبریز، یکی از بزرگترین ایالات ایران بود. این ایالت به ۱۲ حاکم‌نشین (ولایت) تقسیم شد که عبارت بود از: تبریز، ارومی (ارومیه)، اردبیل، قره‌داغ، مرند، خوی، ماکو، سلماس، موکری، مراغه، صائین‌قالا، مینج و سراب. در حکومت رضاشاه، تهران به‌عنوان نقطه اصلی دگرگونی و اشاعه مفاهیم جدید مدنظر بود. تغییرات در بافت و ساخت کالبدی فضائی شهر در دستور کار مجریان امر قرار گرفت و شهر به نماد پیشرفت و نو شدن تبدیل شد. شکل‌گیری فضاهای شهری و معماری جدید، نمایان‌کننده ارزش‌های ایدئولوژیک عصر پهلوی به شمار می‌آید. این تغییرات در دیگر شهرهای ایالات ایران نیز تسری پیدا کرد که از آن جمله ایالت آذربایجان بود.

آذربایجان جزء لاینفک ایران و بخشی از قلمرو آن است و با دیگر قسمت‌های ایران تاریخ مشترک دارد. به اعتقاد بسیاری از کارشناسان و محققان از جمله فاوست «هنگامی که در اواخر قرن نوزدهم، نخستین نشانه‌های ناسیونالیسم ایرانی بروز یافت. آذربایجانی‌ها در زمره شاخص‌ترین ارکان نهضت بودند. آنها در تمام تحرکات سیاسی عمده که به مشروطه منجر شد، پیشقدم بوده و در تمام صحنه‌های مهم حیات ایران حضور داشتند.» (فاوست، ۱۳۷۴: ۱۵) در دوره پهلوی اول و پیرو سیاست و اصلاحات کشوری رضاشاه، با شکل‌گیری معماری حکومتی و دولتی در شهرهای مختلف، ایالت آذربایجان نیز تحت تأثیر این تحولات قرار گرفت و ساختمان‌های دولتی مهمی در آنجا احداث شد.

یکی از برجسته‌ترین کارهای عمرانی این دوره، احداث ساختمان شهرداری تبریز در محل گورستان متروکه نوبر است. ساخت این بنا از سال ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۸ خورشیدی، به دستور رضاشاه و با طراحی و نظارت مهندسان آلمانی انجام شد. شهرداری تبریز اولین نهاد شهرداری (بلدیه) در تاریخ ایران است که در صدر جنبش مشروطه تأسیس شد و از نتایج مدنی این جنبش به شمار می‌رود. عمارت شهرداری تبریز، بنایی با مساحت ۹۶۰۰ مترمربع است که ساخت آن از سال ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۸ خورشیدی و در زمان ریاست شهرداری حاج ارفع‌الملک جلیلی انجام شد. این بنا یک برج ساعت چهارصفحه‌ای به ارتفاع سی متر و نیم دارد. معماران آلمانی بر ساخت مجموعه نظارت داشتند. در این بنا، از عناصر معماری گذشته ایران در حد بسیار جزئی استفاده شده، اما

همان شباهت‌های اندک هم در غالب معماری غرب به نمایش درآمده است. نقشه ساختمان با نمونه ساختمان‌های کشور آلمان قبل از جنگ جهانی دوم مطابقت دارد. دیگر بنای شاخص این منطقه در این دوره، ساختمان دانش‌سرای تبریز است که در سال ۱۳۱۵ خورشیدی هنگامی که علی‌اصغر حکمت وزیر فرهنگ بود، در محل سربازخانه و میدان مشق تبریز ساخت آن شروع شد و در سال ۱۳۱۸ خورشیدی به اتمام رسید. گفته می‌شود در ساخت دانش‌سرای مقدماتی پسران تبریز، مهندسان آلمانی نیز با معماران ایرانی همکاری فنی داشتند و «ماکسیم سیرو» معمار مشهور و طراح موزه ایران باستان نقشه آن را تنظیم کرد. ساختمان دانش‌سرای عالی که اولین دانشگاه تبریز به شمار می‌آید، در زمینی به مساحت ۲۰۴۵۲ مترمربع و در دو طبقه احداث شد. هم‌زمان با احداث دانش‌سرای تبریز، ۱۶ دانش‌سرای دیگر نیز با همین سبک در ایران ساخته شد که از بین آنها فقط بنای دانش‌سرای تبریز به عنوان شاهدهی بر نوگرایی در سیستم آموزشی ایران برجای مانده است.

ساختمان کتابخانه ملی تبریز واقع در ضلع شمالی باغ گلستان که امروزه به خانه هنر تبریز معروف است، از دیگر بناهای تاریخی این شهر است که قدمت ساخت آن به دوره پهلوی اول باز می‌گردد. ساخت کتابخانه ملی تبریز در سال ۱۳۱۳ خورشیدی و هم‌زمان با ساخت عمارت سنگی شهرداری تبریز آغاز شد و پس از پایان ساخت بنا در سال ۱۳۱۸ خورشیدی، انجمن شهر تبریز از آن استفاده کرد. از دیدگاه معماری، پلان ساختمان کتابخانه ملی شامل سه بخش است که بخش میانی به شکل سالن است و بخش‌های جنوبی و شمالی به اتاق‌های مختلفی تقسیم شده‌اند. نمای بیرونی بنا از نوعی سنگ محلی به نام اسپراخون ساخته شده و سنگ‌بری‌های به کار رفته در کل بنا به ویژه در بخش‌هایی مانند طاق، پنجره‌ها و کنگره‌هایی با نقش گل در انتهای دیوارها، به معماری عمارت شهرداری تبریز بسیار شبیه است.

عمارت شهرداری ارومیه از جمله بناهای شاخصی است که به دستور رضاشاه در سال ۱۳۰۷ خورشیدی در میدان بزرگ ایالت و در مرکز شهر ارومیه ساخته شد. طراحان این بنا آلمانی‌ها بودند و به عمارت شهرداری تبریز شباهت زیادی دارد. برخی ادعا دارند که شکل ظاهری بنا بسیار شبیه است به عقاب که نماد آلمانی‌ها است. ملا اوستا،

یکی از بهترین معماران زمان خود که به‌رغم نداشتن تحصیلات کافی، مهارت بسزایی در اجرای نقشه‌های معماری داشت، این بنا را ساخت.

در سال‌های آخر سلطنت پهلوی اول از ۱۳۱۵ خورشیدی به بعد، به فاصله دو یا سه سال بعد از احداث ساختمان شهرداری، ملا اوستا - معمار ساختمان شهرداری - ساختمان شهربانی (نظمیه سابق) را در ضلع شرقی میدان ایالت (انقلاب) ارومیه ساخت. این بنا شامل دو طبقه همکف و اول و یک حجم کوچک در طبقه دوم، به احتساب یک زیرزمین کوچک در بخش غربی بنا، در زمینی به مساحت ۲۳۲۹ مترمربع و به زیربنای ۱۸۰۸ مترمربع اجرا شده است.

عمارت شهرداری اردبیل از بناهای تاریخی، زیبا و مستحکم شهر اردبیل و همچنین یکی از شاهکارهای هنری به سبک معماری آلمانی است. ساخت عمارت بلدییه، در سال ۱۳۱۴ خورشیدی در زمان نخستین شهردار رسمی اردبیل، آقاخان حبیبی و با نظارت مهندس اسماعیل دیباج و همکاری مهندسان آلمانی، در محدوده زمین نارین قلعه شروع و در سال ۱۳۱۷ خورشیدی تکمیل و به بهره‌برداری رسید. عمارت شهرداری در زمان ساخت، دو طبقه زیرزمین و همکف با سقف شیروانی را شامل می‌شد که قسمتی از ساختمان کاربری اداری داشت و قسمت دیگر آن سالن جلسات و همایش بود. در سال ۱۳۶۱ خورشیدی، قسمتی از ساختمان عمارت بلدییه تخریب و تغییرات زیادی در آن انجام شد، به‌طوری‌که تالار و سالن جلسات عمارت که در قسمت شمالی بنا قرار داشت، کاملاً تخریب و سقف شیروانی بنا برداشته و به روش طاق ضربی و دیوار باربر، طبقه دیگری بر روی آن بنا شد و نمای کل ساختمان به رنگ آجر زرد دوغابی تغییر پیدا کرد. مساحت کل زیربنا ۱۸۵۰ مترمربع است. تمامی مصالح، مواد و سازه‌هایی که در این بنا به کار رفته، بومی و حاصل دست پیشه‌وران محلی است. از ویژگی‌های معماری عمارت شهرداری، استحکام، سرعت در ساخت و نظارت بر آن قابل اشاره است، به‌طوری‌که ۸۱ سال از احداث بنا می‌گذرد، اما استحکام اولیه همچنان باقی است (وبسایت موزه شهرداری اردبیل، <https://museum.ardabilcity.ir>).

ساختمان شهرداری اردبیل، دیگر بنای شاخصی است که در اوایل دوره پهلوی

ساخته شد که در طراحی آن تلفیقی از عناصر معماری سنتی ایرانی و معماری نئوکلاسیک غربی به کار رفته است. طراحان این بنا مهندسان آلمانی‌اند و طرح آن به صورت کاملاً برون‌گراست، اما از اصول معماری دوره قاجار نیز پیروی می‌کند. بیشتر فضاهای این بنا از معماری سنتی برگرفته شده و باید گفت که بنای شهرداری، بنایی با عناصر فضایی سنتی و عملکردهای نوین است.

در نهایت مدرسه صفوی اردبیل، آخرین بنای شاخص مورد مطالعه است که به دوره پهلوی اول تعلق دارد. نام‌گذاری این مدرسه به صفوی، به پاس داشت و احترام به شاه اسماعیل صفوی بوده که در عمارتی دو طبقه با آجر و سیمان، با سعی و اهتمام خاص معماران آلمانی طراحی و ساخته شده است. از بناهای مشابه آن به ساختمان قدیم فرمانداری اردبیل باید اشاره کرد. این بنا ازاره سنگی به ارتفاع حدود ۱۲۰ سانتی‌متر دارد، بدنه آن را آجر تشکیل می‌دهد، همچنین دارای قالب‌بندی آجری دور پنجره‌ها و درب‌ها و خط آسمان است که به صورت هره‌چینی کار شده است.

در جدول شماره ۱، ویژگی‌های عناصر معماری و ساختار بناهای شاخص حکومتی و عمومی پیش‌گفته در سه شهر تبریز، ارومیه و اردبیل، بررسی و بیان شده است که به گواه اسناد و مطالعات، آلمانی‌ها به نوعی در احداث آنها نقش داشته‌اند.

جدول ۱. ویژگی‌های عناصر معماری ابنیه شاخص حکومتی و عمومی سه شهر تبریز، ارومیه و اردبیل (ماخذ: نگارندگان)

نام بنا	نام سازنده	تصویر بنا	کاربری	عناصر معماری و ساختار فضایی
عمارت شهرداری تبریز ۱۳۱۴-۱۳۱۸ ش.	«کارل فریش» آلمانی با همکاری مهندس اوهانجانیان		اداری - حکومتی	پلان خطی با دو بازوی زاویه‌دار ورودی به شکل بیرون‌زده و روی محور اصلی به همراه پله و یک ایوان با تزئینات معماری نئوکلاسیک در جداره‌های داخلی و خارجی تأکید بر تقسیمات افقی در کنار خطوط عمودی بازشوها و نیز تأکید بر تقارن آجر برای ساختار بنا به صورت دیوارهای باربر و سنگ به عنوان عنصر اصلی نما و شیشه‌های رنگی
دانشسرای عالی تبریز ۱۳۱۵-۱۳۱۸ ش.	«ماکسیم سیرو» با همکاری و نظارت مهندسان آلمانی		دولتی - آموزشی	گسترش پلان بصورت دو بازوی کشیده روبه میدان و گسترش خطی و کشیده در امتداد محور اصلی بنا ورودی به صورت بیرون‌زده روی محور اصلی و استفاده از یک ایوان بزرگ با ستون‌های کشیده و پله در مرکز تقارن در جبهه اصلی بنا، استفاده از بازشوهای ساده و تزئینات برگرفته از معماری ایرانی و غربی استفاده از آجر هم در ساختار بنا و هم به عنوان عنصر اصلی نما، سنگ به شکل ازاره در نما و بالای بازشوها

عناصر معماری و ساختار فضایی	کاربری	تصویر بنا	نام سازنده	نام بنا
<p>پلان خطی برونگرا، تقارن در پلان و نما، کشیدگی در امتداد خیابان اصلی</p> <p>ورودی به صورت بیرون زده روی محور اصلی و استفاده از پله نیم دایره در مرکز بنا</p> <p>تأکید بر تقسیمات افقی در کنار خطوط عمودی بازشوها، استفاده از تزئینات نئوگوتیک و نئوکلاسیک</p> <p>آجر برای ساختار بنا و سنگ محلی اسپراخون به عنوان عنصر اصلی نما</p>	دولتی - عمومی		با مشاوره و نظارت مهندسان آلمانی	کتابخانه ملی تبریز ۱۳۱۸-۱۳۱۴ش
<p>پلان خطی با دو بازوی زاویه دار</p> <p>ورودی به شکل بیرون زده و روی محور اصلی به همراه پله و یک ایوان</p> <p>با تزئینات معماری نئوکلاسیک</p> <p>در جداره‌های داخلی و خارجی تأکید بر تقسیمات افقی در کنار خطوط عمودی بازشوها نیز تأکید بر تقارن</p> <p>استفاده از آجر هم در ساختار بنا و هم به عنوان عنصر اصلی نما، سنگ به شکل ازاره در نما</p>	اداری - حکومتی		"فیلیپ" هولزمان آلمانی با همکاری معمار بومی «ملاوستا»	عمارت شهرداری ارومیه ۱۳۱۵ش.

نام بنا	نام سازنده	تصویر بنا	کاربری	عناصر معماری و ساختار فضایی
عمارت شهربانی ارومیه ۱۳۱۶ - ۱۳۱۵ ش.	معمار بومی «ملا اوستا» یا نظارت مهندسان آلمانی		اداری - حکومتی	پلان خطی با دو بازوی زاویه‌دار ورودی به شکل بیرون‌زده و روی محور اصلی به همراه پله و یک ایوان با تزئینات معماری نئوکلاسیک در جداره‌های داخلی و خارجی تأکید بر تقسیمات افقی در کنار خطوط عمودی بازشوها و نیز تأکید بر تقارن استفاده از آجر هم در ساختار بنا و هم به عنوان عنصر اصلی نما، سنگ به شکل ازاره در نما
شهرداری اردبیل اوایل پهلوی اول	با نظارت مهندس اسماعیل دیباچ و همکاری مهندسان آلمانی		اداری - حکومتی	پلان صورت خطی و برون‌گرا به شکل L نمای متقارن با ورودی به شکل بیرون‌زده و روی محور اصلی به همراه پله نیم‌دایره و یک ایوان با تزئینات معماری نئوکلاسیک در جداره‌های داخلی و خارجی تأکید بر تقسیمات افقی در کنار خطوط عمودی با بازشوهای بلند و کشیده استفاده از آجر هم در ساختار بنا و هم به عنوان عنصر اصلی نما، سنگ به شکل ازاره در نما و لبه بام

عناصر معماری و ساختار فضایی	کاربری	تصویر بنا	نام سازنده	نام بنا
<p>پلان مستطیلی و متقارن و برونگرا نمای متقارن با ورودی به شکل بیرون زده و روی محور اصلی به همراه پله نیم دایره در مرکز بنا با تزئینات معماری نئوکلاسیک در جداره‌های داخلی و خارجی تأکید بر تقسیمات افقی در کنار خطوط عمودی بازشوها. متقارن و تزئینات نئوکلاسیک غربی استفاده از آجر به عنوان دیوار باربر و نیز در نما. سنگ به شکل ازاره در نما و پیرامون بازشوها</p>	<p>دولت - آموزشی</p>		<p>مهندسان آلمانی</p>	<p>مدرسه صفوی اردبیل ۱۳۱۷-۱۳۱۴ ش</p>

ویژگی‌های معماری ابنیه حکومتی و عمومی آذربایجان

دیگر شهرهای ایران، تحت تأثیر گرایش‌ها و شاخصه‌های طراحی و معماری بناهای ساخته‌شده حکومتی، دولتی و عمومی در آذربایجان و شهرهای تبریز، ارومیه و اردبیل در دوران پهلوی اول قرار دارند و بناهای آنجا به تبع این نوع ابنیه ساخته شده است. به‌رغم وجود مشکلات بسیار در دسترسی به مدارک ابنیه مورد مطالعه و استناد به آنها در پژوهش حاضر، ویژگی‌های ابنیه حکومتی و عمومی منتخب شهرهای تبریز، ارومیه و اردبیل از جهت پلان و فرم کلی بنا، سازه و مصالح و جزئیات بنا بررسی و تحلیل شد که شرح آن در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲. شاخصه‌های معماری و سازمان فضایی بناهای حکومتی (دولتی) و عمومی در سه شهر تبریز، ارومیه و اردبیل متأثر از روابط و معماری آلمان هیتلری (نازی)

نام شهر	ویژگی‌های معماری
تبریز	✓ ساختمان برون‌گرا و با ارتباط مستقیم با خیابان
	✓ فرم ساختمان کشیده و گسترش خطی
	✓ ورودی یا اخلاف سطح و بالاتر از تراز خیابان اصلی
	✓ وجود بیرون‌زدگی در ورودی بنا و معمولاً با یک ایوان ستون‌دار
	✓ وجود تزئینات تلفیقی از معماری سنتی و معماری غربی
	✓ وجود پنجره‌های کشیده و نمای آجری (وجود گرایش سبک ملی در نما)
	✓ وجود تأثیر مستقیم کلاسیک و نئوکلاسیک غربی
	✓ استفاده از مصالح غربی و نیز استفاده از سنگ جهت ایجاد حس قدرت و استحکام
ارومیه	✓ استفاده از مفاهیم معماری غربی با تلفیق معماری ایران در پلان ابنیه
	✓ ورودی به صورت بیرون‌زده از حجم اصلی
	✓ وجود پله، ستون و اسوان بیرون‌زده در ورودی
	✓ تلفیقی از عناصر معماری سنتی و سبک ملی و عناصر معماری غربی در نما و ساختار بیرونی ابنیه
	✓ رعایت نظم و تکرار پنجره‌های مشابه و نهایتاً ایجاد یک ریتم مشخص همراه با المان‌های بصری

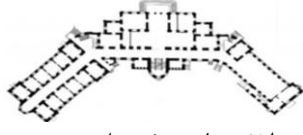
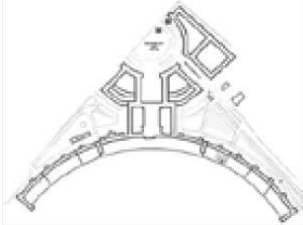
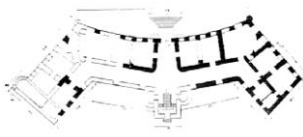
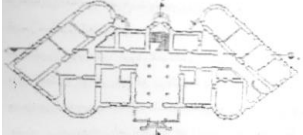
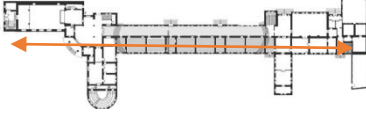
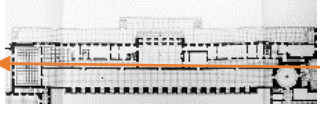
نام شهر	ویژگی‌های معماری
اردبیل	✓ استفاده از مصالح سنتی در کنار عناصر نئوکلاسیک غربی
	✓ استفاده از سنگ جهت ایجاد حس قدرت و استحکام
	✓ بر اساس اصول معماری مدرن و نئوکلاسیک و به صورت برون‌گرا
	✓ وجود تقارن و نظم و هندسه در پلان
	✓ مجموعه ورودی شامل پله، سردر باشکوه و با تزئینات و بعضاً به صورت تور رفته
	✓ بلندتر بودن ارتفاع قسمت ورودی و شاخص نمودن آن
	✓ عناصر نما و تزئینات تلفیقی از معماری سنتی ایرانی با معماری نئوکلاسیک غربی
	✓ تقسیم بندی نمای اصلی ابنیه به بخش‌های متمایز شامل آزاره سنگی، دیوار آجری و تزئینات گچ‌بری با عناصر نئوکلاسیک
	✓ استفاده از سنگ جهت ایجاد حس قدرت و استحکام

بررسی مشابهت‌های معماری در ابنیه حکومتی و عمومی آلمان نازی (هیتلری) و

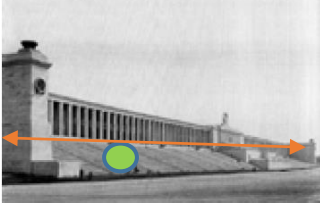

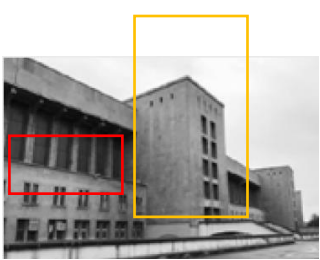
ابنیه منتخب آذربایجان

به منظور شناسایی و درک ویژگی‌های معماری متخصصان و معماران آلمانی که در ساخت ابنیه عمومی و حکومتی آذربایجان به کار گرفته شده، تعدادی از بناهای حکومتی و عمومی آلمان در دوره حکومت نازی مطالعه و بررسی شد.^۶ ویژگی معماری بناهای آلمان، از روی تصاویر قدیمی موجود بررسی و سپس با نمونه‌های مشابه در آذربایجان (تبریز، ارومیه و اردبیل) مقایسه شد. در جدول ۳، خلاصه‌ای از شباهت‌های موجود در کالبد و ساختار ابنیه مورد مطالعه در آلمان نازی و آذربایجان ذکر شده است.

جدول ۳. شباهت‌های موجود در کالبد ابنیه حکومتی (دولتی) و عمومی در آلمان نازی و آذربایجان (تبریز، ارومیه و اردبیل)، ماخذ: نگارندگان

شباهت‌های موجود	بنای احداث‌شده در آذربایجان	بنای احداث‌شده در آلمان
استفاده از نمادپردازی غیرمستقیم در پلان (عقاب با بال‌های گشوده) تقارن در پلان راهروهای کشیده و طولانی برجستگی ورودی	 <p>پلان عمارت شهرداری تبریز</p>	 <p>فرودگاه تمپل هوف - برلین (۱۹۳۹م.) Tempelhof Airport (Berlin)</p>
	 <p>پلان عمارت شهربانی ارومیه</p>	
	 <p>پلان عمارت شهرداری ارومیه</p>	
فضاها در طول یک محور با گسترش طولی راهروهای کشیده و در انتهای آن یک سرسرا بیرون زدگی و تو رفتگی در جداره‌ها تأکید بر افقی بودن فرم	 <p>پلان مدرسه صفوی اردبیل</p>	 <p>پلان ساختمان صدارت رایش - برلین ۱۹۳۸-۳۹م New Reich Chancellery (Berlin)</p>

شباهت‌های موجود	بنای احداث شده در آذربایجان	بنای احداث شده در آلمان
<p>کشیدگی در فرم وجود تقارن در نما شاخص بودن ورودی و پیش آمدگی آن ترکیب حجمی ساده وجود برج ساعت</p>	 <p>عمارت شهرداری تبریز</p>	 <p>تالار شهر برلین (Rotes Rathaus)</p>
<p>ترکیب حجمی ساده و نبود تزیینات گسترش افقی در فرم و پلان راهروهای کشیده وجود رواق ستون‌دار با ستون‌های بلند بدون سرستون و پایه ستون تقسیم‌بندی سه بخشی ورودی</p>	 <p>نمای اصلی دانش‌سرای عالی تبریز</p> <p>عمارت شهرداری ارومیه</p>	 <p>نمای اصلی ساختمان صدارت رایش - برلین New Reich Chancellery (Berlin)</p>
<p>کشیدگی افقی در فرم ترکیب حجمی صلب سادگی و عاری بودن از تزیین استفاده از سنگ به عنوان عنصر اصلی بیرون زدگی زیر سقف</p>	 <p>کتابخانه ملی تبریز</p>	 <p>خانه هنر آلمان - مونیخ (-۱۹۳۳) (۱۹۳۷) House of German Art (Munich)</p>

شباهت‌های موجود	بنای احداث‌شده در آذربایجان	بنای احداث‌شده در آلمان
		 <p>جایگاه زپلین (۱۹۳۶م) Zeppelinfeld</p>
<p>برجسته نمودن ورودی تقارن در نما ترکیب حجمی ساده و نبود تزئینات گسترش خطی (افقی) پنجره های متعدد در نمای اصلی</p>	 <p>مدرسه صفوی اردبیل عمارت شهربانی ارومیه</p>	 <p>فرودگاه تمپل هوف - برلین (۱۹۳۹م) Tempelhof Airport (Berlin)</p>

بررسی و تحلیل ویژگی‌های ابنیه ساخته‌شده در آلمان و سه شهر تبریز، ارومیه و اردبیل نشان از آن دارد که به لحاظ فرم، پلان، سازه و مصالح ساختمان‌های طراحی‌شده، نزدیکی بسیاری بین ابنیه مورد بررسی آلمان و آذربایجان وجود دارد، اما بعضاً در تزئینات و جزئیات به کار رفته تفاوت‌هایی نیز دیده می‌شود، برای مثال در ابنیه منطقه آذربایجان بومی‌گرایی مشاهده می‌شود و معماران محلی با کاربست نقوش آجری و تزئینی، رنگ و بوی بومی و محلی به بنا داده‌اند. همچنین در این دوران، بحث نمادپردازی مطرح می‌شود که از مهم‌ترین راه‌های بیان قدرت و صلابت حکومت آلمان (نازی) است که به واسطه عناصر معماری تجلی می‌یابد. مثلاً در طراحی بسیاری از

بناها، از عقاب در حال پرواز به عنوان نماد اقتدار، به صورت‌های مختلف استفاده شده است، از جمله استفاده مستقیم در بناها و عمارت‌های حکومتی و، یا استفاده از شکل عقاب با بال گشوده در طراحی پلان بناهای مهم. این امر در ابنیه مورد مطالعه در منطقه آذربایجان نیز مشاهده می‌شود و بیان‌کننده تأثیر طراحان و معماری آلمانی بر این بناها است. مصالح و سازه به‌کار رفته در ساخت این ابنیه با اتکا بر فناوری‌های آن دوره، استفاده از دیوار باربر با مصالح فشاری (عمدتاً آجری) است. آجر در معماری سنتی ایران از اصلی‌ترین مصالح است. استفاده از این مصالح در نوع جدیدی از معماری، در مخاطب محلی حس آشنایی ایجاد می‌کرد و علاوه بر بومی بودن با الزامات جدید سازه‌ای بنا نیز همخوانی کافی داشت. ضمن آنکه در آذربایجان استفاده از سنگ لاشه و ازاره (سنگ اسپراخون که سنگ محلی منطقه آذربایجان است) نیز دیده می‌شود.

نتیجه‌گیری

روابط ایران با دول خارجی، به‌ویژه اروپایی‌ها، از اواسط دوره صفویه آغاز شد و از اواخر دوران قاجار به بعد و بالاخص در حکومت پهلوی شتاب بیشتری پیدا کرد و در ابعاد گوناگون از جمله معماری و شهرسازی ایالت‌های چهارگانه ایران تأثیر گذاشت. ایالت آذربایجان و شهرهای مهم آن از نقاط مهم و استراتژیک ایران - از این قاعده مستثنی نبودند. تأثیر حضور متخصصان، مهندسان و شرکت‌های مختلف خارجی از جمله آلمان، در ساخت تک بناها و نیز مجموعه‌های معماری نظیر ابنیه عمومی و حکومتی و شهرسازی در این منطقه و شهرهای مهم و تاریخی آن به خوبی نمایان است. مطالعه آثار معماری و اسناد تاریخی به‌جای‌مانده از دوران پهلوی اول و به‌خصوص سال‌های ۱۳۱۲ تا ۱۳۲۰ خورشیدی در منطقه آذربایجان و شهرهای تبریز، ارومیه و اردبیل، نشان‌دهنده تأثیرگذاری بیش از پیش روابط سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ایران و آلمان و نیز حضور مهندسان و متخصصان آلمانی در طراحی، ساخت و مشاوره در ساخت بسیاری از بناهای حکومتی (دولتی) و عمومی است. شیوه نئوکلاسیک آلمانی که جهت شکوهمند کردن و تجلی قدرت حکومت نازی استفاده شده بود، در ابنیه حکومتی ایران و شهرهای مهم آن (تبریز، ارومیه و اردبیل) نیز ظاهر

روابط ایران و آلمان نازی در عصر پهلوی اول و تأثیر آن در شکل‌گیری ابنیه حکومتی ... | ۷۹

شد. شاخصه‌های این نوع معماری در قالب عناصر معماری و سازمان فضایی (پلان، ورودی، نما، تزئینات و مصالح)، نحوه ساخت (تکنیک) و مصالح جدید متأثر از دوران مدرن، در بناهای مورد نظر استفاده شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در دوران پهلوی اول ترکیبی از حقیقت و افسانه درباره امپریالیسم انگلیس و روس باعث شده بود که ایران، آلمان را پشتیبان و منجی بالقوه خود تلقی کند (کاتوزیان، ۱۳۹۲: ۲۵۱).
۲. ساختمان‌های دولتی از موضوعات مورد علاقه رضاشاه بود شاخصه دوره سلطنت او ساختمان‌های با عظمتی است که در تهران و پاره‌ای از نقاط ایران برپا شد. بیشتر این ساختمان‌ها را معماران آلمانی ساخته بودند (لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۱۹۱).
۳. منبع مطالعات و تصاویر مربوط به ابنیه آلمان:

Miller Lane, B (1985), *Architectures and politics in Germany 1918-1945*. Harvard University press.

منابع و مآخذ

- اکبری، محمدعلی (۱۳۸۴)، «تبارشناسی هویت جدید ایرانی (عصر قاجاریه و پهلوی)»، تهران: علمی و فرهنگی.
- بانی مسعود، امیر (۱۳۸۸)، «معماری معاصر ایران: در تکاپوی بین سنت و نوگرایی»، تهران: هنر معماری قرن.
- پاکدامن، بهروز (۱۳۷۶)، «نگاهی کوتاه به شیوه‌ها و گرایش‌های معماری در تهران»، کتاب تهران، جلد پنجم و ششم، انتشارات روشنگران.
- جنکینز، جنیفر (بهار ۱۳۹۲)، «درگیری با قدرت سوم: روابط ایران و آلمان تا ۱۹۴۱»، ایران‌نامه، سال ۲۸، شماره ۱، صص ۸۴-۶۴.
- حبیبی، سیدمحسن (۱۳۷۳)، «نخستین پژوهاک مدرنیته در ایران»، گفتگو، شماره ۳.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۲)، «بازتاب سنت در معماری ایران». وبگاه انجمن مفاخر معماری ایران، قابل دسترس در:
- [http://ammi.ir/%D8%A7%D8%AE%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D9%88-%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AA/%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AA-%D9%85%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D9%88-%D8%B4%D9%87%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D8%B2%DB%8C/%D8%A8%D8%A7%D8%B2%D8%AA%D8%A7%D8%A8-%D8%B3%D9%86%D8%AA-%D8%AF%D8%B1-%D9%85%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86/\(Downloaded: 20 October 2021\)](http://ammi.ir/%D8%A7%D8%AE%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D9%88-%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AA/%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AA-%D9%85%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D9%88-%D8%B4%D9%87%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D8%B2%DB%8C/%D8%A8%D8%A7%D8%B2%D8%AA%D8%A7%D8%A8-%D8%B3%D9%86%D8%AA-%D8%AF%D8%B1-%D9%85%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86/(Downloaded: 20 October 2021))
- فاوست، لوئیز لسترینج (۱۳۷۴)، «ایران و جنگ سرد: بحران آذربایجان»، ترجمه کاوه بیات، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- فوران، جان (۱۳۸۳)، «مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران». ترجمه احمد تدین، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۸۲)، «اقتصاد ایران: از مشروطیت تا پهلوی»، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- کتابخانه و مرکز اسناد ملی ایران (۱۳۱۹)، سند شماره ۲۴۰۲۲۹۳۶.
- کیانی، مصطفی (۱۳۸۳)، «معماری دوره پهلوی اول: دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران ۱۳۲۰-۱۲۹۹»، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- لامبونانی، ویتوریو مانیساکو (۱۳۹۰)، «معماری و شهرسازی در قرن بیستم». ترجمه لادن

اعتقادی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

لنچافسکی، ژرژ (۱۳۵۱)، «غرب و شوروی در ایران؛ سی سال رقابت ۱۹۴۸-۱۹۱۸». ترجمه حورا یاوری، تهران: روزنامه سحر.

میرزاحسینی، مرتضی، حسین سلطان‌زاده، فریبا البرزی (۱۳۹۸)، «نقش مهندسان آلمانی در معماری معاصر ایران (با تأکید بر دوره پهلوی اول بین سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰)»، نشریه علمی باغ نظر، شماره ۷۵، صص ۷۰-۵۳.

Miller Lane, B (1985), *Architectures and politics in Germany 1918-1945*, Harvard University press.

Pohl, M (1999), *Philipp Holzmann, Geschichte eines Bauunternehmens 1849-1999*. Munchen: C.H.Beck.

Siekman, B (2001), *Hochtief and Its History: From the Helf mann Brothers in to the 21st century*. Berlin: Velag Bauwesen.

Spotts, Frederic. (2003), *Hitler and the Power of Aesthetics*. (January 6, 2003).

<https://museum.ardabilcity.ir/RContent/2T8NUC%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE%DA%86%D9%87-%D9%85%D9%88%D8%B2%D9%87.aspx>

List of sources with English handwriting

- Akbarī, Moḥammad ‘Alī (1384). "Genealogy of the New Iranian Identity (Qājār and Pahlavī Era)", Tehrān: ‘Elmī va Farhangī.
- Bānī Mass‘oūd, Amīr (1388). "Contemporary Iranian Architecture: In the Struggle between Tradition and Modernity". Tehrān: Honar-e Me‘mārī-ye Qarn.
- Fawcett, Louise L'Estrange, Iran and the cold war: The Azerbaijan crisis of 1946, Translated by Kāveh Bayāt, Tehrān: Office of Political and International Studies, Ministry of Foreign Affairs.
- Foran, John (1383). "Fragile resistance: Social transformation in Iran from 1500 to the revolution". Translated by Aḥmad Tadayyon, Tehrān: Mo‘asese kadamāt-e Farhangī Rasā.
- Habībī, Seyed Moḥsen (1373). "The first echo of modernity in Iran", Goftego, No. 3.
- Jenkins, Jennifer (2013). "Conflict with the Third Power: Iran-Germany Relations until 1941". Irānnāmeḥ, Year 28, Vol. 1, pp. 84-64.
- Kātūzīyān, Moḥammad ‘Alī Homāyoūn (1382). "Iran's Economy: From Mašrūte to Pahlavī". Translated by Moḥammad Rezā Nafīsī and Kāmbīz ‘Azīzī, Tehrān: Markaz.
- Ketābkāne va Markaz-e Asnād-e Mellī-ye Iran (1319). Document number 24022936.
- Kīyānī, Moḥṣafā (1383). "Architecture of the first Pahlavi period: the transformation of ideas, the emergence and formation of architecture in the twenty-year period of contemporary Iran 1320-1299". Tehrān: Mo‘asese Moṭāle‘āt-e Tārīḵ-e Mo‘āṣer Iran.
- Lenczowski, George, Russia and the West in Iran, 1918-1948 a study in big-power rivalry, Translated by Ḥorā Yāvarī, Tehrān: Rūznāme Saḥar.
- Magnago Lampugnani, Vittorio, Architectare and city planning in the twentieth century, Translated by Lāden E‘teqādī, Tehrān: Shahid Beheshti University.
- Mīrzā Ḥosseīnī, Morteżā. Solṭānzādeḥ, Ḥosseīn Alborzī, Farībā (1398). "The Role of German Engineers on Contemporary Iranian Architecture (With Emphasis on the First Pahlavi Period between 1925 and 1941)", Journal of bagh-e nazar, Vol. 75, pp. 70-53.
- Pākdāman, Behroūz (1376). "A brief look at architectural methods and trends in Tehrān." Ketāb-e Tehrān, Volumes 5 and 6, Rošangarān Publications.
- Solṭānzādeḥ, Ḥosseīn (2003). "Reflection of tradition in Iranian architecture", Website of the Iranian Architectural Honors Association.